

MUHU MADLI MÜÜDI SAAMISLUGU

Pidula koolmeistri Jakob Lauu rahvalgustuslikust tegevusest

TIINA VÄHI

Eesti Rahvaluule Arhiivis on talletatud huvitavat pärimust Muhu Madli kohta. Ta olevat Muhust Saaremaale pagenud ning tema peamiseks pelgupaigaks saanud Kihelkonna kandis Odalätsi küla taga metsas ühe haralise jändriku männi okstevahe. Puud, mille otsa Madli uue „kodu” rajas, hakati rahvasuus kutsuma Muhu Madli männiks.

Mall Hiemäe arvates pole Madli puu otsas elamist võimalik tõestada. See pärast on see pigem folkloorne üldistus paiga kohta, kus Madlit oli nähtud (kiri 15. XII 2013). Nii või teisiti on see puu otsas elamise lugu erakordne. Ühe eraknaise metsik eluviis on rahvasuus põimunud libahundikujutelma-ga. Milline oli Saaremaa ja Muhumaa sajanditetagune sotsiaalne olustik ning usuelu, mille pinnalt sellised lood sündisid?

Võib arvata, et Madli pärimusega haakuvate muistendite ja memoraatide motiivid, mis räägivad puustusel erakuna elavatest lindpriidest-inimhundi-dest,¹ pärinevad erinevate ajastute folkloorikihistustest. Vanimates võib leida muinasaja arhailisse õigusse tagasiulatuvaid lindpriiuse elemente. Selgemini on aga välja joonistunud pärisorjusaegne mentaliteet, mil mõisateole vastu-hakkajaid ja nõiduses kahtlustatuid karistati maalt väljasaatmisega (Vähi 2008: 123–124), mõned süüdimõistetud saadeti ka tuleriidale (EAA, f 861, n 1, s 4808, l 4). Sageli põgenesid nõia mainega inimesed surmahirmus teise kihel-konda või maakonda, ootamata ära kodukariga kehtestatud kadalippu, mõisa-peksu, kiriku häbiposti või kohtukulli määratud karistust. Nad leidsid endale pelgupaiga mõisadest ja küladest eemal sügaval laanes või puustusmaal, kus enamasti oli võimalik valida üksnes korilase-küti elatusviis, mis tähendas aga looduse armul veeteerimist. Folklooris tunti neid kui *hundiks pandud* või ise *hundiks käinud* inimesi, kelle kõige suuremaks vaenlaseks oli nälg. Selliselt eksistentsiaalse eluvõitluse pinnalt tekkis arvamus, et erakuna metsas elavad inimesed on potentsiaalsed libahundid.

On tõenäoline, et Muhu Madli lood olid oma populaarsuse tipul XVIII sa-jandi lõpus ja XIX sajandi esimesel poolel, mil Muhu ja Saaremaa sotsiaal-majanduslikus elus toimusid suured muutused. Mõisamaade kruntiajamise käigus jäid paljud talupojad ilma osast talumaast (Rullingo 2001: 182) või said neist hoopis maata ja koduta vaesunud inimesed, kes moodustasid eripalge-lise talurahvakihi. Elatist teenisid nad päevilistena hooajatöödel, aga paljud olid sunnitud rändama mujale ja seal ennast juhutöödega elatama (Rosenberg 2013: 143). Mõisnikel oli õigus liigseid inimesi rahvarohketest ja vähese maa-ga mõisatest ümber asustada sama kubermangu rahvavaesematesse mõisa-tesse. Nii võis juhtuda ka Madli perega.

¹ Oskar Looritsa andmetel nimetati libahunti Saaremaal *ebashundiks*, *koduhundiks* ehk *inimeseundiks*. Libahundiks nimetati hoopis eritõugu pisemaid hunte või ilveseid, kes en-nast loomale tagant sisse söövad (Saaremaa 1934: 153), vrd *inimese huüt* (Loorits 1949: 314).

Pärimuse jäädvustamine

Muhu Madli pärimuse jäädvustamisel, propageerimisel ja sellest üldpildi kujundamisel oli juhtiv osa Pidula algkooli juhatajal Jakob Laulul. Tema initsiaatiivil sai 1930. aastatel Madli männist turismiobjekt, mida söideti ka mandrilt vaatama, et selle juures otse koolijuhataja enda suust kuulda kohalikke pärimuslugusid (Martin 1932: 339). Laulult kuuldud Madli loo võttis lühidalt kokku tema väimees, Kihelkonna kooli direktor August Tõkmann, kui Rudolf Põldmäe teda küsitles.

Minu naiseisa Jakob Laul rääkis sellest, see jutt sai tema kaudu elavaks. Muhu Madli oli Muhust tulnud vana naine, tema oli olnud teadlik ravimtaimede alal ja haigusi ravinud. Sest tekkis arvamus, et tema tegeleb nõidumisega. Tekkis kahtlus ümbruskonnas kui loomi suri, et Madli muudab ennast hundiks, libahundiks. Püherdas maas ja püherdas hundikasuka selga. Rahva tagakiusamise eest tuli ta Muhust ära, asus elama Põlma metsa, see on Kihelkonna maalinna juures Odalätsi küla poole. Teest umbes 100 meetrit. Liivaküngas on. Okupatsiooni ajal oli Muhu Madli mänd maha saetud. Minagi nägin seda puud. Muhu Madli asus elama ühe männi alla, rahvas hakkas nimetama Muhu Madli männiks.

Toitus metsamarjadest ja muust, aga rahva hulgas liikus arvamine, et Madli käib ikka lambaid murdmas. Millest muidu ta elab? Ühe männi haru sees oli lohk, nagu kaks peod kokku panna, mille sisse ta teinud leivapudi. Vanemad inimesed olid leidnud siit riideräbalaid. Jutt sai Laulu kaudu populaarseks. Selle põhjal kirjutas lastenäidendi „Viimane libahunt ehk kõmmkasukas”. Seda mängiti rohkesti. Käsikiri on säilinud.

RKM II 74, 84–87 (7) < Kihelkonna khk – R. Põldmäe < August Tõkmann, 38 a (1958).

Kihelkonna kandis räägitud lugudest poleks piisanud Muhu Madlist tervikpildi loomiseks ja tema populariseerimiseks, olulisemat rolli selles mängis kohapärimus, nimelt oli säilinud üks nähtav ja käega katsutav kinnismuistis – Muhu Madli mänd, mille Jakob Laul jäädvustas 1931. aastal fotole.

Muhu Madli männi asukoht on Kandla asuniku Mihkel Müüri maa-alal. Tae koplis Kura veerest 1/4 kilomeetrit, kes soovib, võib seda oma silmaga näha.

RKM II 77, 26 (7) < Kihelkonna khk, Kandla k, Kuusiku t – J. Laul < M. Jürgefeld (1933).

Jakob Laul kohaliku kultuuritegelase ja rahvaluule kogujana oli legendi innukas populariseerija ning vahendas seda lugu aja- ja ilukirjanduse veergudel. Kihelkonna ümbrusest tehti 1932. aastal kaheksa postkaarti, sealhulgas Muhu Madli männist (J. Ulla, Kuressaare, 1932).

Need seigad seletavad, miks Madli mändi ja tema lugu alles hiljuti, 2010. aastal, veel mäletati. Näiteks Maimu Pere (sündinud 1926. aastal) Abula külast käis Muhu Madli männi juures koos õpetaja Lauluga 1937/38. õppeaastal. Veelgi vanem õpilane, Julius Mark (1915–2010), hilisem Saaremaa ajalehe Meie Maa kaasautor ja linnuvaatleja, teadis männi täpset asukohta: see olnud

Odalätsi liivaseljäandikul liivast välja ulatuv männitüugas. Osa männist olnud alles veel 1940. aastate lõpus, kuid mõned aastad hiljem oli selle jäänustega põletatud tõrva (Saaremaa muuseumi töötajalt Tiina Ojalalt 2010. aastal saadud andmed).

1964. aastal kustutati määnd loodusobjektide nimestikust. Ent muistendid Madlist ei kadunud koos puuga, vaid ootavad Kirjandusmuuseumis kolmes Jakob Lauulu nime kandvas köites huvilisi uurijaid.

Pärast Jakob Lauulu surma jäid Muhu Madli lood otsekui varjusurma, need ei pakkunud erilist huvi ka folkloristidele. Üksnes Rudolf Põldmäe, kes 1958. aastal Saaremaa ekspeditsioonil Kihelkonnalt, Mustjalast ja Kärlast rahvaluulet kogus, sattus paikkonna pärimusest sedavõrd vaimustusse, et kirjutas oma ekspeditsioonipäevikus nõnda:

Olen võlutud Saaremaast, seal võib veel tõelist rahvaluulet koguda kõigi žanride mitmekesisuses ja elujõu värskuses, mitte vanade inimeste mälust ka katkenud rudimente välja kiskuda, vaid veel keskealiste inimeste elavaid teadmisi liikuma panna ning fikseerida – see on folkloristide õigus ja koguni meeldivaks ülesandeks. Saaremaal peaks õieti pikemalt paigal olema ja elu vaatlema, siis saaks alles kätte selle rahvaluule sügavuste õige põhja.

RKM II 74, 468 – Rudolf Põldmäe ekspeditsioonipäevik 1958.

Rudolf Põldmäe kirjapanekus ei mainita küll otseselt Madlit ega tema määndi, ent tema Saaremaa-vaimustuses on võimalik tuvastada huvi ka selle pärimuse vastu, sest muidu poleks ta oma informantidelt Madli järele pärinud.

Maalinna juures on üks Muhu Madli määnd, kand on alles, puu kuivas ära, külm oli ära võtnud. Rahvas oli nii ebausklik, ta on sealt Muhust ebausutõttu välja aetud, keegi pole talle öömaja andnud, siis ta senna puuokste peal on maganud. Siis ta külas käinud kerjamas. Rahvas on seepärast süüdistanud, et ta libahundiks käinud, inimhundiks, kuida nad kutsuvad. Seal männa otsas ta elanud. Üks väike mold olnud raiutud, kus ta toitu sisse pannud. Selle küna ma veel nägin, puu sisse oli raiutud, üks oks läks otse, sinna sisse oli raiutud. Kus ta viimaks saanud ei ole kuulnud.

RKM II, 74, 16 (5) < Kihelkonna khk, Odalätsi k, Välja t – R. Põldmäe < Jaen Teär, 75 a (1958).

Madli elulõpust teadis Põldmäele pajatada 73-aastane Maria Riis:

Madli suri just Härramäe auku, sõnna vana Madli oli ära surenud. Nii et kiudu kuue tükid, mu ema rääkis, tä neid sääl ka näin neid räbalit sääl.

RKM, Mgn II 110 a < Kihelkonna khk, Kuremetsa k – R. Põldmäe < Maria Riis, 73 a (1958).

Märkigem, et suur osa koolmeistri materjalist oli tema õpilaste kogutud ning jäi tema eluajal arhiivile üle andmata. Alles 1958. aasta suvel andis Jakob Lauulu tütar Juta Tõkmann käsikirjad Rudolf Põldmäele üle ning juba sama aasta septembris võeti need ERA-s arvele. Paljud Lauulu-aegsed informandid olid sel ajal veel elus. Neid oli Rudolf Põldmäel võimalik uuesti küsitleda.

Ühe Muhu Madli loo on sealtsamast kandist, Kure külast, ehedas saare murdes talletanud Keele ja Kirjanduse Instituudi murdeuurijad Evi Juhkam, Helmi Viires ja Mari Must (vt Eesti murded VII: 220–221).

Saaremaa muuseumi arhiivraamatukogu hoidja Katrin Ääre teatel on muuseumi käsikirjakogus olemas kaks kirjutist Muhu Madlist (kiri 12. XI 2010). Esimese on kirja pannud Jakob Laulu õpilane Eimar Kerkel (1917–2005), kes kuulis seda oma õpetajalt. Enda Naaber on sama loo avaldanud raamatus „Muistendeid ja legende Saare- ja Muhumaast” (Naaber 1998: 31). Teine lugu on Aarne Vinkli juhendamisel 1950. aastate alguses Muhu keskkooli õpilaste kogutud pärimuse hulgas: Linda Kivi (s 1935) kirja pandud jutt, mille jutustajaks oli Põide vallas Muikülas elanud vanainimene.

Oskar Loorits ja teised folkloristid Muhu Madli pärimusest

Tuleb nentida, et eesti rahvausundi korüfee Oskar Loorits ei ole oma libahundikäsitlustes viidanud Muhu Madli lugudele. Tõenäoliselt ei tundnud ta neid: 1930. aastate algul oli Kihelkonnalt laekunud kõige vähem uskumuste ja kommete alaseid kirjapanekuid (vt Saaremaa 1934: 142, 143). Loorits pidas materjali vähesuse peapõhjuseks heade kogujate puudust ja kohalike kultuuritegelaste ükskõiksust rahvaluule vastu. Ta nimetas mitmeid Saaremaa häid kogujaid, ka Jaan Angerit Kihelkonnalt, kuid mitte Jakob Laulu (Saaremaa 1934: 144). Aga Laul polnud sel ajal oma kogusid veel arhiivile üle andnud, Loorits ei pidanudki teda teadma.

Eesti Rahvaluule Arhiivi kogude registreid ja kõiteid lehitsedes ilmnes, et Loorits käis 1931. aastal Muhumaal Hellamaa ja Soonda külas, pani seal kirja 7 lk uskumusi ja kombeid. Samuti oli ta kogunud vähesel määral uskumusi Kihelkonna alevikust ja saanud Kaarma kihelkonnast pärimust *inimeseundi* kohta.² Muhu Madlist ja Jakob Laulust ei kirjuta Loorits aga sõnagi. Kas ta ei olnud kohalikelt inimestelt kuulnud Pidula koolmeistri rahvaluule kogumise harrastusest?

Saaremaalt kirja pandud juttude kohta on Loorits kirjutanud järgmist:

Mis puutub saarlaste juturepertuaari, siis on just see kõige rohkem kannatanud üleskirjutajate kirjanduslike kalduvuste all: ehtsast rahvaomasest jutustamisviisist, sõnastusest ja stiilist, isegi murdest ei saa aimugi. Ainult mõnd üksikut teksti võib nautida kui vahenditut jutustaja ettekannet. Enamikul Saaremaa juttudel on aga Eiseni rahvaraamatute literaarne lehk küljes. On mindud isegi veelgi kaugemale: P. Süda Kärlast, T. Rohke ja V. Mägi Karjast on jutustanud proosatekstid ümber oma vemmalvärssidesse! (Saaremaa 1934: 147).

Loorits oli käsitlenud libahundi teemat juba oma doktoriväitekirjas (Loorits 1928). 1932. aastal ilmunud teoses „Usund ja vaimulaad” märkis ta, et libahunt pole eesti algupära, vaid germaani ja varasemate bütsantsi mõjudega (Loorits 1932: 162), ning veelgi põhjalikumalt käsitles ta seda teemat oma ekssiilis ilmunud teoses „Grundzüge des estnischen Volksglaubens” (Loorits 1949: 311–321). Kuivõrd neutraalseks jäi Loorits rahvaluuleteadlasena 1930. aasta-

² ERA II 34, 143/4 (30) < Kaarma, Reo k, Kasumetsa t – O. Loorits < Tiina Koov, s 1850 (1931).

tel libahundi tõlgendamisel? Kuidas ta rahvusideoloogina vaatas sellele, kas see kujutelm üldse sobis eesti identideedi väljendamiseks, kujundamiseks ja kindlustamiseks? Juba ärkamisajal oli C. R. Jakobson kuulutanud libahundi koos teiste eesti rahvausundi demoniseeritud kujutelmadega sakslaste poolt vallutustega sissetoodud orjaaja pärandiks (Jakobson 1870: 68–69). Loorits vaatles nii libahundi kui ka kogu eesti rahvausundit rahvusliku ideoloogia kontekstis, eristades sikud lammastest – algupära laenudest ja võõrmõjudest. Seepärast polnud tema arvates mõistlik libahundi uskumust üles puhuda, veel vähem sellest legendi või müüti sepitseda, nagu Laul üritas. See, et Saaremaa rahvaluule korrespondentide hulka oli ilmunud „uus Kitzberg” oma libahundi- looga, võinuks teda lausa marru ajada, võttes arvesse tema kontroversiaalset isiksust, mis ilmnes tülis Setu rahvaluulekogu ja Piirimaade Seltsi juhataja Samuel Sommeriga, kellega Loorits väärtusliku erakogu ERA-sse loovutamise pärast 1935. aastal lausa kohut käis (Kalkun 2011: 231–232). Looritsa ja Lau- lu vastasseisu kohta pole mul teavet. Laul oli Sommeriga võrreldes ka palju tagasihoidlikum kogu ja ning seepärast polnud Looritsal põhjust temaga per- sonaalselt tegeleda.

Jakob Lauulu kogutud kogumisvihikute kaantele on küll kirjutatud aastaarvud 1920–1940, ent kui köidete sisu lehitseda, siis märkame, et suurem kogumistöö on alanud pärast 1930. aastat. Võib-olla ärgitas teda innukamale kogumistööle kolleegi ja kirjaniku Arnold Liivi külaskäik 1931. aasta suvel? Võib-olla aga ka Looritsa vihje heade kogujate puudumisele Saaremaal? Ar- nold Liiv liikus paikkonnas ringi ning kuulis Madli muistendeid ümbruskonna inimestelt, eelkõige aga oma võõrustajalt Jakob Laulult. Nende põhjal kirjutas ta novelli „Muhu Madli” (Liiv 1931). Ka kirjaniku isa Jakob Liiv (1859–1938) olevat olnud Madli pärimusest sedavõrd vaimustuses, et kavatsenud kirju- tada temast lugulaulu. See ei saanud teoks, kuid Jakob Laul plaanitses ise kirjutada neil ainetel näidendi. See oligi põhjus, miks ta kogutud materjalide ERA-sse ärasaatmisega viiwas.

Samal ajal aga vahendas Laul ajakirjanduse kaudu innukalt kogutud pärimust. 1932. aastal ilmus Kuressaare ajalehes Meie Maa Pidula algkooli õpilase Ella Peiti artikkel Muhu Madli männist (Peit 1932). Tundub, et see emakeele tunnis alguse saanud kirjatöö on vormistatud artikliks õpetaja Lau- lu initsiatiivil ja juhendamisel. Artikkel lõppes üleskutsega Pidula maalinna külastajatele otsida üles ka kõnealune mänd.

Jakob Lauulu tutvustamistöö oli siiski viljakas, sest mõned aastad hiljem Saaremaa koguteose Kihelkonnat käsitleva osa „Rändajale” rubriigis on muu- de kohalike vaatamisväärsuste hulgas nimetatud ka Muhu Madli mäнди (Saa- remaa 1934: 583–584).

Vaatamata omaaegsele edule kodukandi kultuuri populariseerimisel, pole Jakob Lauulu rahvaluulekogujana ja pärimuse töötlejana ka hiljem esile tõs- tetud, ehkki praeguseks on tema kogutud materjal ERA-s kättesaadav. Anu Korb, kes on kirjutanud ülevaate rahvaluule kogumisest Saaremaal, nime- tab ERA algatatud õpilaste rahvaluule kogumisvõistlusi 1932/33 ja 1938/39 (sel aastal olid teemaks kohamuistendid), milles osalesid ka Pidula algkooli õpilased, kuid koolijuhataja panuse jätab märkimata (Korb 2002: 510). Jakob Lauulu nimetatakse ühel korral teiste Kihelkonna korrespondentide hulgas. 1939. aasta sügisel korraldas ERA rahvaluulekogujate kursuse Kuressaares, et kaastöölisi juhendada ja ergutada (Korb 2002: 510, 511). Pole teada, kas

Jakob Laul seal osales. Kui 1941. aastal temalt ERA-sse pisut uut pärimust laekuski, soikus sõjasaginas korraldustöö ja uurimine, kogud viidi sõjapakku ja ka Loorits läks 1944. aastal pagendusse. Sõjajärgsete folkloristide põlvkond pole Jakob Laulu ja Muhu Madli teemat enam üles võtnud.

Kellele kuulub pärimus?

Jakob Laulu ambitsioon koduloolase, Muhu Madli männist turismiobjekti ja müüdi kujundajana väljendub ilmekalt tema 1933. aastal Pidula noorteringi (mille asutaja ja juhendaja ta oli) koosolekul peetud pidulikus ja poeetilises kõnes. Selle sissejuhatavas osas tutvustatakse Pidula kandi uhkeid metsi, mis 100–150 aastat tagasi olid õige varjulised ja pimedad ja kus luusis tulisilmseid hõõgivate silmadega hunte.

Kõne ise mõjub aga paatosliku deklamatsioonina.

Pidula on muinasesemete ja mälestuste maa. Sääl on vanu maalinnu, Suure Tõllu peatuspaik, palju kalme ja hauakive mitmesaja leiuga, rahaauke, ristikivisid, vanade pulmarongide kokkupõrkepaiku ja võitluse tähistena on kuulsaid tarku – Aadi Simmu ja mätreid – Kõnnu Mari.

Krooni teistele aga toob jutt Muhu Madli männist, mis asub Pidula ja Kihelkonna vahelise maantee serval puude peidus, vana maailma külje all, üks ime jässakas sakiline kõssivajunud mänd, muldmäda juba, ainult paari jala kõrguse tüve ja harukordselt kõverate okstega, mis tuletavad meelde väänlevaid madusid, nagu kuskil põrgupildil olen näinud. Omal ajal oli selle puu võra väga tihe, selle otsas leidis varju tuule ja kiskjate eest, oli hää reiu paik.

Ja sääl otsas istuski inimene, kes oli vahest hunt, vahest jälle inimene, kuidas meeldis.

Puu okste sees olid augud, üks on veel selgesti näha, kuhu sisse ta valas omale piima või vett, segas sekka leiba ja tegi pudi, vana inimese hamba kohast toitu. Kui hundiks läks, pani endale raudhambad suhu, et oleks parem pureda varsa, vasika ja noore oina liha. Need hambad torkis ta suhu hobuse naela piidest.

Selle jutu suur väärtus seisab selles, et see on meil ainuke jutt sellest, et inimene on elanud puu otsas. Põhjamaadel on rohkesti muinasjutte „sammaspühakuist”, Eestis on see algupärane ja oleme uhked, et see asub Saaremaal Pidulas.

Kõnes meenutatakse ka seda juhtumit, mille tõttu Madli oli sunnitud Muhust põgenema:

Jätame selle nüüd sinna paika ja läheme Muhu saarele, Rootsivere ja Nautse külade vahele karjamaale ühe viletsa hütikese juurde. Mudugi jälle arvame praegusest tugevasti tagasi 100–150 aastat... Nüüd seal onni ees istub vana, kondine kollase näoga eit ja liigutab kulbiga katlas rohu juuri, kus 99 õiest koosnev keedis koos konna maksa rasvaga varsti valmis saab, et aidata selle rohuga [parandada] inimestel ja loomadel 99 haigust. Tütar Rista oli aga täna pahane, nutab ja raksutab emaga, et see ei ole temaga nõus. Nimelt tahab tütar, et ema peab aitama tal kätte maksta oma peiule

– Saueaugu Priidule, kes lubanud Ristat võtta, aga täna öösel peab pulmi ühe teisega. Ristat peteti ja temas tõuseb kättemaksuiha. Ta saab ema nõusse ja koos minnakse kätte maksuma peiule, tema pruudile, kogu pulmarahvale. Madli ja Rista lähevad pulmalisi huntideks muundama. Kaasas on punasete kirjadega suur must raamat, vana pajakaas, nõia vile [mis on tehtud] 9 aastase jäära sarvest, salv sündimata lapse rasvast ja konna ristluudest konks, kõik kitsenahkses kotikeses, kus küljes ripub õnne märgina hobuse hari ja konna sääreluu. Umbes tunni tee on pulmamaja lähedusse, ühe suure kivi juures peatutakse, säääl peatume ka meie.

Ema õpetab tütrele: „Sina lähed nüüd pulmamaja akna taha ja vaatad pruudikambri aknast sisse, aga nii, et käega seina ei puutu. Maja on nõiutud. Kui ma vilega vilistan siis pane tähele, mis toas tehakse ja tule kohe tulema.” Tütar läks ja selle aja sees tegi Madli kivi juures 100 vigurit, vähkres ja pobises, luges ja ümises ja seadis paja kaant ja pildus oma rohtu iga nelja kaare poole. Vilistas. Oli kuulda pulma kisa ja pillihäält. Tütar [tuli] tagasi ja teatas, et kõik on rõõmsad, söövad ja joovad jne. Madli saatis ta teist korda vaatama. Tütar teatas, et kõik on vaiksed-liikumata. Madli rõõmustas. Ah-ah mõjub, küll nad varsti taltsaks saavad. Saatis tütre tagasi ja jälle kolmas vile – nüüd oli naisterahva karjatus – pauk ja rohkem Madli ei kuulnud seekord. Kui ta ärkas nägi, et tema onn põles ja kuulis inimeste vannet. Kus on Madli, kus on Madli, tooge ja põletage ära! Kui Madli sellest toibus, haaras kaasa ühes oma taskuga oma nõiduse atribuudid ja põgenes Saaremaa sihis, et pääseda inimeste viha alt, sest tema tegu oli avalikuks saanud. Tütar oli ennast ära annud oma karjatusega ja ta lasti kui libahunt maha. Peigmees ja pruut said [muundati] huntideks ja samuti osa pulmalisi, kes olid pruudi kambris...

Pärast seda hullu vihategu põgenes Madli Muhust Saaremaa teise serva:

Madli aga liikus Saaremaale, närune Muhu seelik seljas, punased sukasääred ja punane muru müts peas, palja jalu ja peatus Pidula metsas, asus elama selle männi latva, millest enne oli jutt. Esiotsa kartis inimesi, pärast käis külas. Konte ja hobuse naela piid olid hõlmas, öösiti magas kojas kusa-gil talus ja enamasti oli looma laudas. Et alati kadus huntide pärast palju loomi, siis aeti osa sellest Madli süüks ja püüti temaga hää olla. Madli hirmutas isegi lapsi, kui teda narrisid või süüa ei andnud, siis ta urises: Ma murratan tuhat tutikat, sada sarvikut, viiskümmend vibu hända, kuuskümmend kõmpajalga. Ja käskis lapsi ennast hüüda metsailukeseks, sest muidu ei olla ta enam inimeseks moondada saanud, kui teda oleks näiteks nimega nimetatud. Mitu korda oli teda nähtud halli hundiga juttu vestmas ja toitu jagamas, keda ta vist arvas oma tütreks, kelle arvas moondunud ühes pulmalistega hundiks.

Ühel talvel aga kange külmaga, olid puu all verised tükiid ja vere jäljed läksid rabasse, kus Madli sai huntidest murtud, nii olid need riidetükid veel 70 aastat tagasi säääl puu all. Nii on kokkuvõttes see lugu...

RKM II 76, 811–843 – J. Laul (1933).

Jakob Laulul mõlkus meeles ka kohaliku muuseumi asutamine. Seda kinnitab tema vastus muinsuskaitseinspeksioonile 20. IX 1936. aastal. Jutt oli

ohvrikivist,³ mis oli Laulu käes hoiul, kuid mida ta ei soovinud muinsuskaitsele loovutada enne, kui selle kohta käiv pärimus oli ümbruskonna inimestelt kokku kogutud. Samuti teatas ta, et on asunud korraldama kohalikku muuseumi, kus eksponeeritaks ümbruskonnast kogutud vanavara Pidulat külastavatele turistidele. Omakultuuri pärandi jätmist kohapeale põhjendas ta sellega, et järeltulevatel põlvedel on esmaõigus esivanemate pärandusele ja neilt ei tohi ära võtta võimalust seda tundma õppida vahetult oma kodukandis. Samas aga kinnitas ta, et kogud on uurijatele avatud kohapealseks uurimistööks. Veel põhjendas ta vanavara kohapeal hoidmist sellega, et ilma selleta kaoks temal ja tema kaastöölistel huvi edasiseks kogumiseks ja kohaliku materjali läbitöötamiseks. Ta ei tahtnud olla ainult koguja, vaid ka uurija-töötaja: kirjutas nimetab ta ennast arhivaariks. Oma toetajatena nimetas Laul looduskaitseinspektorit ja etnoloogi Gustav Ränka. Viimane oli teda külastanud ja muuseumi idee heaks kiitnud.

See plaan ei oleks kindlasti meeldinud Oskar Looritsale, kes soovis luua ühtset keskarhiivi, mis koondaks kõik olemasolevad rahvaluulekogud. 1935. aastal Lundis toimunud muinasjutu-uurijate kongressil tegid ERA kolleegiumi esimees Walter Anderson ja arhiivi juhataja Oskar Loorits ettepaneku võtta vastu nende poolt väljatöötatud resolutsioon rahvaluulearhiivide kohta. Mitme provintsiaalarhiiviga Rootsi delegaadid kritiseerisid teravalt lokaalarhiivide vajalikkuse eitamist, kuid vaatamata nende vastuseisule kinnitati see idealistlik ühearhiiviliste maade mõõdu järgi tehtud resolutsioon. Andreas Kalkun on kirjutanud: „Resolutsiooni taga peitub ilmselgelt utoopiline idee folkloristide kontrollile allutatavast rahvaluulekogumisest ja ühte koondatud rahvuslikest rahvaluulekogudest, mille üheks eelduseks on mõistagi rahvusriigi olemasolu. Usk ühtsesse, tsentraliseeritud ja rahvuslikku arhiivi pani ERA juhataja astuma samme ka kodumaal asjaarmastajate isiklikus omandis olevate rahvaluulekogude koondamiseks ning ERA-le võimaliku konkurentsi pakkuvate algatuste elimineerimiseks” (Kalkun 2011: 221).

Laulu kirja lugedes tekib sama küsimus, mille Andreas Kalkun esitas oma doktoritöös, pidades silmas Samuel Sommeri kogude saagat: kelle oma on seto pärimus (Kalkun 2011: 224–234)? Jakob Laulu puhul – kellele kuulub Kihelkonna rahvaluule, Muhu Madli pärimus? Kas ennekõike kohalikele inimestele või kogu eesti rahvale? Või koguja Jakob Laulule?

Laul ei tahtnud oma eluajal Muhu Madli kohta kogutut loovutada arhiivile, enne kui oli sellele elu sisse puhunud. Tema töö jäi pooleli, ent „Muhu Madli muumia” lebab nüüdseks ERA-s kenasti „palsameerituna oma sarkofaagis” ja meil on võimalus teda arheoloogi kombel tundma õppida.

Rahvavalgustaja, müüdilooja, näitekirjanik

Folkloristi ja usundiuurijana ei saa ma kinnitada Jakob Laulu väidet, nagu oleks Madli olnud Saaremaa tähtsamaid muinastüüpe – temaga seotud muistendeid pole kuigi palju võrreldes teiste Saaremaal tuntud ja nimepidi nimetatud libahuntide ja muude lugudega. Madli muistendite levik oli pigem lokaalse

---

³ Ilmselt polnud siiski tegu ohvrikiviga (kinnismuistis), vaid mingi väiksema kiviga, mida Laul seostas ohverdamisega. Pigem võis see olla tuluskivi e tulekivi, millele mõned teadlased on omistanud seotust viljakusmaagiga. Vt selle kohta: Kriiska, Tvauri 2002: 149.

iseloomuga, enamasti olid need üles kirjutatud Kihelkonna ümbruskonnast. Kindlasti jäävad need alla Suure Tõllu lugude rohkusele ja ka kohamuisten-ditena on viimase visatud kivid ja jälgedest tekkinud allikad hoopis tuntu-mad kui Muhu Madli mänd. Ka rahvajuttude uurija Mare Kalda ei maini oma Saaremaa jutupärimuse käsitluses lugusid Muhu Madlist (Kalda 2002).

Mis puutub tähtsusesse, siis seejuures võib reservatsiooniga mõelda, et kvantitatiivsus pole ainus kriteerium selle mõõtmisel ning tuleb mõõnda, et kui silmas pidada erakordsust ja dramaatilisust, siis selles oli Laulul õigus. Madli loos on palju enam müstikat ja traagikat kui teistes säärastes reaalse-te tegelastega libahundimuistendites. Tuleb tunnistada, et Laul oli Madlist müüdi kokkuseadmisel ja suulisel propageerimisel osav ja mõjukas, sest kui-das muidu tema jutustatu nii paljudele inimestele kuni surmatunnini meelde jäi. Kuid sama andekas polnud ta paraku kirjamehena. 1933. aastal teatati Saaremaa lehes, et Jakob Laulul on valmimas uus algupärane näidend Muhu Madli traagikast, kus tutvustatakse ka nõidumissõnu ja kombeid (Näidend Muhu-Madlist 1933: 5). Autor tutvustas oma kavatsust ka Matthias Johann Eisenile ning palus viimasel saata talle hundisõnu ja hundiks muundamise taigu.⁴ Eiseni 1894. aastal ilmunud populaarses rahvajutukogumikus „Kolmas Rahwa-raamat” oli avaldatud küll kaks libahundilugu, aga polnud hundisõnu. Eiseni vastust Eesti Kultuuriloolises Arhiivis Jakob Laulu kirjavahetuste hul-gas ei ole, kuid näib, et soovitud hundisõnad ja tembud ta hankis, kuid mitte enam Madlile, vaid hoopis Hüti Hädile.

Miks kangelannast sai Hädi, kuigi esialgu oli plaanis kirjutada Madlist? Uurisin Kihelkonna kirikumeetrikaid ja vallaelanike nimekirju. Nimi Hädi oli Kihelkonnal XIX sajandi esimesel poolel levinum kui Madli. Võib-olla ajendas autorit kaalutlus, et ümbruskonnas tuntud naisenimi lisanuks näidendi olus-tikule tõetruud tausta ja muutnuks selle publikule vastuvõetavamaks? Teine, ja võib-olla kaalukam põhjus võis olla see, et Laul hakkas kahtlema oma näi-dendi kavandatud süžee algupäras ja kasutatud folkloori autentsuses. Arnold Liivi novelli ilmumine 1931. aastal muutis tema ülesande samuti keeruka-maks: kirjanik oli oma novellis ju olulisema Laulu jutustatust ära trükkinud. Laulule endale jäid Madli lugudest vaid riismed, millele ta lisis kohalikku Saaremaa ja muudki (libahundi)pärimust. 1934. aastal valmiski tal kolme-vaatuseline laste- ja noorsoonäidend „Viimne libahunt ehk kõmmkasukas”. Näidend oli mõeldud peamiselt vabaõhuetendusteks, aga sobis ka lavaette-kandeks. Saatesõnas kirjutas autor:

Veel küllalt leiame külades, vanema ja noorema põlve kaasaegsete juures ebausü pooldamist, olgu haiguste arstimisel, karja saatmisel, looma ostmi-sel, põllutööl, laste kasvatamisel, perekonna pidudel jne. – tihti liialtki. [---] „K õ m k a s u k a s” püüab enam-vähem õilsa targast-vanaeidega valgus-tada nõiduse tühjust juba välistes vigurites.... (Laul 1934: 1–2).

Nagu saatesõnast ilmneb, on näidendi sõnum rahvaalgustuslik, suu-natud ebausü vastu ja ebaõigluse all kannatanud inimeste kaitseks, kelleks olid erakuna metsamajakeses elav teadjanaine Hüti Hädi (*à la* Muhu Madli) ja tema ülekohut kannatanud leidlapsest kasvandik Ruudu. Mõlemal lasus libahundi vari. Tüdrukut kaitses kõmmkasukas, mille talle ristimispäeval

⁴ EKLA, f 24, m 6 : 9. J. Laulu kiri M. J. Eisenile. 6. VIII 1931.

kinkis üks kerjusnaine. Viimane osutub näidendi lõpus tema pärisemaks, kes oli lapse ühe talu ukse taha jätnud, sest pidi end tagakiusamise pärast varjama. Kasukas kaitses Ruudut otsekui talisman ning andis talle tarkust, aga samas eristas teda teistest – vedas teda metsa poole... Ruudu sõnad juba täiskasvanud neiuna olid: „Elan nagu hunt, olen nagu inimene” (Laul 1934: 63).

Osa näidendi tegevustikku toimub Muhus, osa Pidulas. Autor on põiminud näidendi faabulasse erinevate libahundimuistendite motiive. Oskuslikult on tegelaste kõnesse pikitud saarlaste huumorit ja tabavaid rahvapäraseid väljendeid. Tegu on rahvaliku näitemänguga, mis sobis hästi Laulu kaasaega. Tookordsed etendused olid vägagi populaarsed, nagu Jakob Laulu õpilased veel vanuigi meenutasid. Kahjuks vajus näidend üsna pea unustusehõlma, nagu ka selle autor ja lavastaja. Kuid näidendi käsikiri on Tallinna Ülikooli akadeemilises raamatukogus olemas.

Jakob Laulu saatus

Jakob Laul nägi ilmavalgust XIX ja XX sajandi vahetusel pärisorjusest vabanenud taluperes. XX sajandi alguses sai Eestist iseseisev riik. Noorest ja isamaalisest mehest sai oma kodukandis koolmeister ja rahvaalgustaja. Tütar Juta Tõkmann tutvustas Rudolf Põldmäele 1958. aastal lühidalt oma isa elukäiku:

Jakob Laul sündis 5. mail 1899. aastal Kihelkonna vallas Pajumõisa asunduses Virita külas Pae talus. Õppis Kehila külakoolis, hiljem Kihelkonna kihelkonnakoolis, kus köster A. Knaps oli õpetajaks. Laul hakkas 18 aastalt kooliõpetajaks Pajumõisa koolis. Hiljem läks Pidulasse, oli seal 15 aastat. Oli kirjandusehuviline, kirjutas ise näidendeid ja muid asju, trükis ei ole ilmunud. Ajalehes kirjutas alati, armastas satiiri, „Meie Maas” kirjutas Taavi nime all, kirjutas kohapealseid sõnumeid, vist 1939. aastal määrati Pärsamaa Pamma kooli juhatajaks, oli ka nõukogude aja seal. Sakslaste tulekuga areteeriti, süüdistati kõnede pidamises. Lasti maha Kingissepas 13. aprillil 1942. Oli kohapeal ka loomavelskriks.

RKM II, 74, 91/3 (1) – R. Põldmäe < Juta Tõkmann, s Laul, 32 a (1958).

Mujal on Juta Tõkmann kirjutanud, et Pidulast lahkuti 1940. aastal (Tõkmann 2005: 327). Sama on väitnud tema vend Venno Laul. Seega, tõenäoliselt 1940. aastal pidi Jakob Laul lahkuma oma kodust Pidulast, mida ta oma kõnes oli nimetanud *muinasesemete ja mälestuste maaks*. Kas omal tahtel või sunni viisiliselt pidi ta jätma selle, mis oli elus saavutanud, ning asuma mujale – Leisi valda Pamma algkooli juhatajaks. Pole teada, kui meelepärane uus koht talle oli, igatahes ei saanud ta seal kuigi kaua ametis olla.

Saksa okupatsiooni ajal nähti uut kooliõpetajat vaenlasena, valed pooltel oluna. Võib-olla leidis ka mõni kohalik pahatahtlik pealekaebaja. Jakob Laulu hukkasid sakslased 1942. aastal. Ta oli alles 43-aastane, veel täies elujõus mees.

Jakob Laulu õpilased, kellele ta oli vaimseks teejuhiks ja eeskujuks, kandisid õpetaja sisendatud aadet kuni surmani ja jagasid seda teistega. Julius Mark meenutas 94-aastasena Jakob Laulu 110. sünniaastapäeva puhul 2009. aastal Saarte Hääles oma õpetajat:

1923. aasta sügisel tuli ta Pidula algkooli juhatajaks ja töötas seal 16 aastat. Palju aastaid ilmusid kohaliku ajalehe veergudel Pidula Taavi nime all tema kirjutatud vested ja sõnumid, mida külas huviga loeti. Laul asutas Pidulas maanoorte ringi, mis oma tegevusega oli üks tuntumaid Saaremaal. Korraldas mitmesuguseid loenguid ja kursusi, lavastas näitemänge, tegi näitusi ja erinevaid võistlusi. Palju käidi ekskursioonidel.

Ta oli suur rahvaluule koguja ja õhutas oma õpilasigi sellega tegelema. Pidulasse asutas ta veel tuletõrjeühingu ja oli Pidula masinatarvitajate ühisuse mõtte algataja (Mark 2009).

Lõpetuseks

Tundub, et Jakob Laulul kirjamehe ja müüdiloojana terendas silme ees soov rahvapärimumes ambivalentsest või pigemini negatiivse märgiga libahundinaisest, Muhust pagenud Madlist vormida sotsiaalse ebaõigluse ja ebausü pärast kannatanut, positiivset dramaatilist kangelannat, nagu see oli õnnestunud August Kitzbergil. Laul asetab Madli, kes oli pärimuse järgi metsas elav kerjusnaine, ent samas ka üleloomulike võimetega inimene, kujumuutja, libahunt, lisaks veel väega teadjanaine, kel oli rahva hulgas tervendaja kuulsus, Saaremaa Suure Tõllu kõrvale ja ülendab tähtsuselt samale tasemele. Tagatipuks ülendab ta oma retoorikas Muhu Madli „Saaremaa tähtsaimaks muinastüübiks”. Peab nentima, et see ideevälgatus võib olla küll geniaalne müüdiloomisena, ent rahvaluuleteaduse seisukohast siiski liialdus. Kriitika- le vaatamata väärub Laulu kui rahvaluule töötleja ja populariseerija tegevus esiletoomist: ta äratas ellu mälestuse Muhu Madlist ning oli tema müüdi sünni juures ämmaemandaks. See müüt nagu lapski elab edaspidi ämmaemanda tahtest sõltumatut elu – ta kas kasvab, saab täiskasvanuks või hääbub.

Arhiivid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv

EKLA = Eesti Kultuurilooline Arhiiv

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi rahvaluulekogu 1927–1944

RKM = Riikliku Kirjandusmuuseumi rahvaluulekogu Eesti Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonnas

Kirjandus

Eesti murded VII. Saarte murde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 2002.

Hinrikus, Rutt 2003. Oskar Looritsa kirjad Hugo Salasoole. – Tuna, nr 1, lk 104–110.

Jakobson, Carl Robert 1870. III. Nõia-usk ja nõia-protssid. – Kolm isamaa kõnet. St. Peterburg.

Kalda, Mare 2002. Rahvajutud. – Saaremaa 1. Loodus. Aeg. Inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 534–542.

- K a l k u n, Andreas 2011. Seto laul eesti folkloristika ajaloos. Lisandusi representatsiooniloole. (Dissertationes folkloristicae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- K o r b, Anu 2002. Kogumistööst. – Saaremaa 1. Loodus. Aeg. Inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 509–513.
- K r i i s k a, Aivar, T v a u r i, Andres 2002. Eesti muinasaeg. Tallinn: Avita.
- L a u l, Jakob 1934. Viimne libahunt ehk kõmmkasukas. 3. vaatusline laste- ja noorsoonäidend. Käsikiri Tallinna Ülikooli raamatukogu baltika osakonnas.
- L i i v, Arnold 1931. Muhu Madli. – Kodu, nr 21, lk 648–651.
- L o o r i t s, Oskar 1928. Liivi rahva usund. III köide. Tartu: [Tartu Ülikool].
- L o o r i t s, Oskar 1932. Usund ja vaimulaad. [Tartu: K. Mattiesen.]
- L o o r i t s, Oskar 1949. Grundzüge des estnischen Volksglaubens. Bd. I. Lund: C. Blom.
- M a r k, Julius 2009. Jakob Lauulu meenutades. – Saarte Hääl 2. V (www.saartehaal.ee/2009/05/02/lugeja-kiri-jakob-laulu-meenutades).
- M a r t i n, E. 1932. Muhu Madli mänd Saaremaal. – Eesti Mets, nr 12.
- N a a b e r, Enda 1998. Muistendeid ja legende Saare- ja Muhumaast. Kuressaare. Näidend Muhu-Madlist 1933. – Meie Maa 17. VI, nr 67.
- P e i t, Ella 1932. Muhu-Madli mänd Pidulas. Puu, millel elutsenud inimene-libahunt. – Meie Maa 7. VII, nr 74.
- R o s e n b e r g, Tiit 2013. Vabadikeküsimus Liivimaal 19. sajandi esimesel poolel. – T. Rosenberg, Künnivaod. (Uurimusi Eesti 18.–20. sajandi agraarajaloost. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad IX.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 143–147.
- R u l l i n g o, Ago 2001. Muhumaa. Loodus. Aeg. Inimene. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Saaremaa 1934 = Saaremaa. Maadeteaduslik, majanduslik ja ajalooline koguteos. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- T õ k m a n n, Juta 2005. [Elulugu.] – Saarlaste elulood III. Kuressaare: Tallinna saarlaste ühendus.
- V ä h i, Tiina 2008. Libahundiuskumused arhailise tavaõiguse ja moraali kontekstis. – Ajalooline Ajakiri, nr 1/2, lk 101–154.